

**O‘ZBEK LAHJALARIDA FE’L SO‘Z TURKUMI, FE’LNING ZAMON,
SHAXS-SON, MAYL
HAMDA VAZIFA UCHUN XOSLANGAN SHAKLLARI**

Raimnazarova Nasiba

Termiz davlat pedagogika instituti

F.f.f.d (PhD) dotsent

Avazov Javohir Jamshidovich

Termiz davlat pedagogika instituti

Tillar fakulteti

O‘zbek tili va adabiyoti yo‘nalishi

Annotatsiya: Mazkur maqolada o‘zbek tilining lahjalarida fe’l so‘z turkumining grammatik va funksional xususiyatlari atroflicha tahlil qilinadi. Tadqiqotda fe’llarning zamon kategoriyasi (o‘tgan, hozirgi-kelasi va kelasi zamon), shaxs-son shakllari hamda mayl turlari (buyruq-istak, shart, aniqlik va boshqa mayllar)ning lahjalarda ifodalanishidagi o‘ziga xos jihatlar yoritiladi. Shuningdek, fe’llarning vazifa uchun xoslangan shakllari, ya’ni sifatdosh, ravishdosh va harakat nomi kabi shakllarning dialektal nutqdagi qo‘llanishi ham tahlil qilinadi. Maqolada adabiy til bilan lahjalar o‘rtasidagi grammatik tafovutlar, ayrim shakllarning qisqarishi, fonetik o‘zgarishlar va morfologik variantlar ilmiy asosda izohlanadi. Bundan tashqari, o‘zbek lahjalarida fe’l kategoriyalarining soddalashuvi yoki murakkablashuvi, ularning nutqdagi kommunikativ vazifasi ham muhim jihat sifatida ko‘rib chiqiladi. Ushbu tadqiqot natijalari o‘zbek dialektologiyasi va morfologiyasini chuqurroq o‘rganishda muhim manba bo‘lib xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: o‘zbek lahjalari, fe’l so‘z turkumi, fe’l zamonlari, o‘tgan zamon, hozirgi-kelasi zamon, kelasi zamon, shaxs-son kategoriyasi, fe’l mayllari, buyruq mayli.

Kirish

O‘zbek tili turkiy tillar oilasiga mansub bo‘lib, boy va rang-barang lahjalar tizimiga ega. Ushbu lahjalar xalqning tarixiy taraqqiyoti, hududiy joylashuvi hamda ijtimoiy hayoti bilan chambarchas bog‘liq holda shakllangan. Tilning muhim tarkibiy qismlaridan biri bo‘lgan fe’l so‘z turkumi esa harakat va holatni ifodalashi bilan birga, nutqda asosiy grammatik yukni bajaradi. Shu bois fe’llarning lahjalardagi ko‘rinishi va ularning grammatik kategoriyalari alohida ilmiy ahamiyat kasb etadi. O‘zbek tilida fe’l zamon, shaxs-son, mayl kabi grammatik kategoriyalar orqali turli ma’no va munosabatlarni ifodalaydi. Biroq bu kategoriyalar turli lahjalarda o‘ziga xos tarzda namoyon bo‘ladi.

Masalan, ayrim lahjalarda zamon shakllarining qisqarishi yoki boshqa shakl bilan almashishi, shaxs-son qo‘shimchalarining fonetik o‘zgarishi yoki mayl kategoriyalarining turlicha ifodalanishi kuzatiladi. Bu esa o‘zbek tilining ichki boyligi va xilma-xilligini ko‘rsatadi.³⁸

O‘zbek lahjalarida fe’lning zamon kategoriyasi

O‘zbek tilida fe’lning zamon kategoriyasi harakatning bajarilish vaqtini ifodalovchi muhim grammatik kategoriya hisoblanadi. Adabiy tilda zamon asosan uch turga bo‘linadi: o‘tgan zamon, hozirgi-kelasi zamon va kelasi zamon. Ushbu zamon shakllari maxsus qo‘shimchalar yordamida ifodalanadi va nutqda aniq vaqt munosabatini bildiradi. Biroq o‘zbek tilining lahjalarida zamon kategoriyasi adabiy tilga nisbatan ancha rang-barang va o‘zgaruvchan ko‘rinishda namoyon bo‘ladi. Lahjalarda zamon shakllari nafaqat morfologik, balki fonetik jihatdan ham farqlanadi. Bu farqlar tilning tarixiy rivojlanishi, hududiy omillar va boshqa tillar ta’siri bilan bog‘liq holda yuzaga kelgan. Ayniqsa, qarluq, qipchoq va o‘g‘uz lahjalari o‘rtasida zamon shakllarining qo‘llanishida sezilarli tafovutlar kuzatiladi. Shuningdek, ayrim hollarda bir zamon shakli boshqa zamon ma’nosida ham ishlatilishi mumkin. Bu esa lahjalarning semantik moslashuvchanligini ko‘rsatadi. Natijada zamon kategoriyasi o‘zbek lahjalarida murakkab va ko‘p qirrali tizimni tashkil etadi.³⁹

O‘tgan zamon fe’llari o‘zbek lahjalarida turli shakllarda ifodalanadi va bu shakllar ko‘pincha adabiy til me’yorlaridan farq qiladi. Adabiy tilda keng qo‘llaniladigan -di qo‘shimchasi lahjalarda -du, -ti, -di, -tu kabi variantlarda uchraydi. Masalan, keldi fe’li ayrim hududlarda keldu yoki kelti shaklida ishlatiladi. Bundan tashqari, o‘tgan zamonning davomiy yoki rivoyat shakllari ham lahjalarda o‘ziga xos ko‘rinishga ega bo‘ladi.

Hozirgi-kelasi va kelasi zamon shakllari ham o‘zbek lahjalarida turlicha ifodalanadi va ko‘plab variantlarga ega. Adabiy tildagi -yapti qo‘shimchasi lahjalarda -yatti, -yotti, -vatir, -votti kabi shakllarda uchraydi, masalan, kelayapti o‘rniga kelyatti yoki kelyotti ishlatiladi. Kelasi zamon shakli -adi esa ba’zan -adi, -edi, -di shakllarida yoki qisqargan holda qo‘llanadi. Masalan, boradi fe’li ayrim lahjalarda boradi, boradi-da yoki boradiy tarzida aytiladi. Ba’zi hollarda hozirgi zamon shakli kelasi zamon ma’nosini ham bildiradi, bu esa kontekstga bog‘liq holda aniqlanadi. Bundan tashqari, ayrim lahjalarda yordamchi fe’llar orqali zamon ma’nosi kuchaytiriladi yoki aniqlashtiriladi. Bu esa fe’lning analitik shakllarining rivojlanganligini

1. ³⁸ Abdurahmonov G‘. – Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent: O‘qituvchi, 2020.

2. ³⁹ Nurmonov A., Mahmudov N. – O‘zbek tilining nazariy grammatikasi. – Toshkent: 2020.

ko'rsatadi. Umuman olganda, o'zbek lahjalarida zamon kategoriyasi juda boy, xilma-xil va dinamik tizim bo'lib, u tilning tarixiy va hududiy taraqqiyotini aks ettiradi.⁴⁰

Fe'ning shaxs-son va mayl kategoriyalarining lahjalardagi xususiyatlari

O'zbek tilida fe'ning shaxs-son kategoriyasi harakatning bajaruvchisini va uning sonini bildiruvchi muhim grammatik vosita hisoblanadi. Adabiy tilda bu kategoriya aniq qo'shimchalar tizimi orqali ifodalanadi: -man, -san, -di, -miz, -siz, -lar kabi shakllar keng qo'llanadi. Biroq o'zbek lahjalarida shaxs-son qo'shimchalari turli fonetik va morfologik o'zgarishlarga uchraydi. Masalan, 1-shaxs birlik qo'shimchasi -man ayrim hududlarda -men, -min tarzida ishlatiladi. 2-shaxs birlik -san esa -sen yoki -sang ko'rinishida uchraydi mumkin. 3-shaxs shakli esa ko'pincha qo'shimchasiz yoki qisqartirilgan holda ifodalanadi. Bu farqlar lahjalarning fonetik tizimi va talaffuz xususiyatlari bilan bog'liq.

Fe'ning mayl kategoriyasi harakatning voqelikka munosabatini, ya'ni buyruq, istak, shart yoki zaruriyat kabi ma'nolarni ifodalaydi. O'zbek adabiy tilida aniqlik, buyruq-istak, shart va lozim mayllari mavjud bo'lsa, lahjalarda bu mayllarning ifodalanishi yanada rang-barangdir. Masalan, buyruq mayli ko'pincha qisqartirilgan yoki kuchaytirilgan shakllarda ishlatiladi: bor o'rniga bor-e, bor-chi, bor-aqol kabi variantlar uchraydi. Bu shakllar nutqning emotsional rangini oshiradi. Shart mayli odatda -sa qo'shimchasi bilan ifodalanadi, biroq lahjalarda -se, -so kabi fonetik variantlari ham mavjud.⁴¹

Shuningdek, o'zbek lahjalarida mayl kategoriyasining qo'llanishi ko'pincha nutq vaziyati va kommunikativ ehtiyoj bilan bog'liq holda shakllanadi. Istak mayli ayrim lahjalarda alohida affikslar yoki yordamchi fe'llar orqali kuchaytiriladi. Masalan, boray shakli o'rniga boraychi yoki borayin-da kabi shakllar ishlatiladi. Lozim mayli esa ko'pincha kerak, lozim kabi so'zlar yordamida ifodalanadi, biroq ayrim lahjalarda bu ma'no qisqartirilgan shaklda beriladi. Bundan tashqari, mayl shakllarida intonatsiya ham muhim rol o'ynaydi. Ba'zi hollarda faqat ohang orqali buyruq yoki istak ma'nosi aniqlanadi. Bu esa lahjalarda grammatik kategoriyalarning fonetik vositalar bilan uyg'un holda ishlashini ko'rsatadi. Umuman olganda, fe'ning shaxs-son va mayl kategoriyalari o'zbek lahjalarida

3. ⁴⁰ Tursunov U., Rahmatullayev Sh. – Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: 2020.

4. ⁴¹ Rahmatullayev Sh. – O'zbek tilining izohli lug'ati. – Toshkent: 2021.

boy, xilma-xil va o'ziga xos tizimni tashkil etadi.⁴²

Fe'ning vazifa uchun xoslangan shakllari (sifatdosh, ravishdosh, harakat nomi)

O'zbek tilida fe'ning vazifa uchun xoslangan shakllari fe'ning boshqa so'z turkumlari vazifasida qo'llanishini ta'minlaydi. Bular sifatdosh, ravishdosh va harakat nomi shakllaridan iborat bo'lib, ular nutqda keng qo'llanadi va gapning mazmunini boyitadi. Adabiy tilda bu shakllar aniq qo'shimchalar orqali ifodalanadi: sifatdosh (-gan, -adigan), ravishdosh (-ib, -a, -gach), harakat nomi (-ish, -moq). Biroq o'zbek lahjalarida ushbu shakllar fonetik va morfologik jihatdan o'zgarishga uchraydi. Bu o'zgarishlar lahjalarning tarixiy rivoji va hududiy xususiyatlari bilan bog'liqdir. Ayniqsa, og'zaki nutqda bu shakllarning qisqarishi yoki soddalashuvi ko'p uchraydi. Shu bilan birga, ayrim shakllar yangi ma'no nozikliklarini ifodalashga xizmat qiladi. Bu esa fe'ning vazifaviy shakllari lahjalarda juda faol ekanligini ko'rsatadi. Natijada ular nutqning ifodaviyligini oshiradi va fikrni aniqroq yetkazishga yordam beradi.⁴³

Sifatdosh shakli fe'ning belgi ifodalovchi shakli bo'lib, gapda sifat vazifasini bajaradi. Adabiy tilda kelgan, boradigan kabi shakllar keng qo'llanadi, ammo lahjalarda bu shakllar turlicha talaffuz qilinadi. Masalan, kelgan so'zi ayrim hududlarda kelgen, kelgon tarzida aytiladi. Shuningdek, sifatdosh qo'shimchalari ba'zan qisqartiriladi yoki o'zgaradi. Ayrim lahjalarda sifatdosh shakllari yordamida vaqt yoki holat ma'nosi ham ifodalanadi. Bu esa ularning funksional imkoniyatlarini kengaytiradi. Ba'zan sifatdosh shakli mustaqil so'z sifatida ham ishlatiladi. Bu hol lahjalarda grammatik shakllarning moslashuvchanligini ko'rsatadi. Shuningdek, sifatdosh shakllarida urg'u va talaffuz muhim rol o'ynaydi. Natijada ular nutqda belgi va xususiyatni aniq ifodalashga xizmat qiladi.

Ravishdosh va harakat nomi shakllari ham o'zbek lahjalarida o'ziga xos ko'rinishda namoyon bo'ladi. Ravishdosh shakllari (-ib, -a, -gach) lahjalarda ko'pincha fonetik o'zgarishga uchraydi, masalan, kelib → kelip, borib → borup. Bu shakllar harakatning ketma-ketligini yoki usulini ifodalaydi. Harakat nomi esa fe'ning otlashgan shakli bo'lib, -ish, -moq qo'shimchalari orqali yasaladi. Lahjalarda bu shakllar kelish → keliş, borish → boruv kabi variantlarda uchraydi. Ayrim

5. ⁴² Begmatov E. – Hozirgi o'zbek adabiy tilining morfologiyasi. – Toshkent: 2020.

6. ⁴³ Iskandarova Sh. – Hozirgi o'zbek tilida fe'l kategoriyasi. – Toshkent: 2023.

hollarda harakat nomi shakllari qisqartirilib yoki boshqa shakllar bilan almashib ishlatiladi. Bu esa nutqning soddaligi va tezkorligi bilan bog'liq. Shuningdek, ushbu shakllar gapda turli sintaktik vazifalarni bajaradi: ega, to'ldiruvchi yoki aniqlovchi bo'lib kelishi mumkin. Umuman olganda, fe'lning vazifaviy shakllari o'zbek lahjalarida boy va rang-barang bo'lib, tilning ifoda imkoniyatlarini kengaytiradi.

Xulosa

Ushbu maqolada o'zbek lahjalarida fe'l so'z turkumining zamon, shaxs-son, mayl hamda vazifa uchun xoslangan shakllari atroflicha tahlil qilindi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, o'zbek lahjalari fe'l kategoriyalarining ifodalanishida rang-barang va o'ziga xos xususiyatlarga ega. Ayniqsa, zamon shakllarining fonetik va morfologik jihatdan o'zgarishi, shaxs-son qo'shimchalarining variantlari hamda mayl kategoriyasining turli ifoda vositalari orqali namoyon bo'lishi tilning ichki boyligini aks ettiradi.

Shuningdek, fe'lning vazifa uchun xoslangan shakllari — sifat-dosh, ravish-dosh va harakat nomining lahjalarda keng va faol qo'llanishi, ularning nafaqat grammatik, balki semantik va stilistik jihatdan ham muhim ekanligini ko'rsatdi. Lahjalarda bu shakllarning qisqarishi, talaffuzdagi o'zgarishlar va ba'zan yangi ma'no nozikliklarini ifodalashi tilning dinamik rivojlanayotgan tizim ekanligini tasdiqlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Abdurahmonov G'. – Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: O'qituvchi, 2020.
2. Jamolxonov H. – Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: 2021.
3. Nurmonov A., Mahmudov N. – O'zbek tilining nazariy grammatikasi. – Toshkent: 2020.
4. Mahmudov N. – Til va nutq. – Toshkent: 2021.
5. Madvaliyev A. tahriri ostida – O'zbek tilining izohli lug'ati. – Toshkent: 2020.
6. Ashirboyev S. – O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent: 2021.
7. Tursunov U., Rahmatullayev Sh. – Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: 2020.
8. Rahmatullayev Sh. – O'zbek tilining izohli lug'ati. – Toshkent: 2021.
9. Tojiyev Yo. – O'zbek tilining tarixiy grammatikasi. – Toshkent: 2020.
10. Hojiyev A. – O'zbek tili grammatikasi. – Toshkent: 2021 (qayta nashr).
11. Sodiqov Q. – O'zbek tilshunosligi asoslari. – Toshkent: 2022.
12. Iskandarova Sh. – Hozirgi o'zbek tilida fe'l kategoriyasi. – Toshkent: 2023.

13. Begmatov E. – Hozirgi o‘zbek adabiy tilining morfologiyasi. – Toshkent: 2020.
14. Ne‘matov H. – O‘zbek tilining amaliy grammatikasi. – Toshkent: 2021.